

Over zeden en moraal in de wetenschap:

De bespreking door Bert Altena van Henny Buitings studie over het sociaal-democratische maandblad *De Nieuwe Tijd*.

Reactie op de recensie van Bert Altena in *Brood & Rozen*, 2004/4

Henny Buiting, voormalig docent Maatschappijgeschiedenis
aan de Erasmus Universiteit Rotterdam

Reeds in de titel van zijn bespreking van mijn studie over het sociaal-democratische maandblad *De Nieuwe Tijd (1896-1921)*, wordt duidelijk dat het Bert Altena zeker niet te doen is om een min of meer neutrale beschouwing (*Brood & Rozen*, 2004/4). Geleid door een leerstelling anarchisme wordt op ironische wijze gerept van "*De Nieuwe Tijd en de strijd om het enige, ware, revolutionaire en schone marxisme*". Dat van toeval geen sprake is tonen de talrijke verzuchtingen, uitroepen, pseudo-wanhopige kreten en veelbetekende retorische vragen in de recensie zelf, die elk op zich getuigen van een diepgevoerde afkeer van alles wat ook maar zweemt naar sociaal-democratische opvattingen, of het nu revolutionair-marxistische dan wel gematigd-parlementaire varianten betreft. Heel indringend komt dit naar voren in de, overigens veel te uitgebreide, inleidende tekst die geheel gewijd is aan kwesties, welke met de besproken studie in eigenlijke zin niets van doen hebben, en die een opvallende gedrevenheid openbaart eigen ideologische voorkeuren over de lezers uit te storten. De inleiding is daarnaast bedoeld om het gefavoriseerde anarchisme te propageren en te getuigen van een opvallende bewondering voor de beide 'helden' Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Christiaan Cornelissen, zoals bekend geharnaste bestrijders van de als 'parlementaristisch' gescholden Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Hoe irrelevant deze beschouwing ook moge zijn voor kennis omtrent het besproken boek zelf, toch vormt ze wel degelijk het dragende ideologische fundament van de bespreking. De recensent verkondigt met luider stemme de blijde anarchistische boodschap en rekt af met alles wat hiermee in tegenspraak wordt geacht.

Het ideologische gehalte van de recensie komt naar voren in het duiden van de SDAP als een 'parlementaristische afsplitsing' van de Sociaal-Democratische Bond (SDB), wat wordt afgezet tegen het superieure karakter van de Bond als een authentiek-revolutionaire partij die "*het meer libertaire radicale socialisme*" belichaamt. Het wordt verwoord in de karikatuur die gegeven wordt van de opvattingen van de Duitse en Hollandse sociaal-democratische partijen, die zich baseren op 'wiskundig-wetenschappelijke zekerheden' en die het 'marxisme als hoge wetenschap' beoefenen. Evenzo vrolijk

echter, zo merkt Altena verontwaardigd op, begunstigen diezelfde partijen een reformisme dat - anders uiteraard dan de SDB - "*creatieve, revolutionaire opvattingen*" remt. Geheel in lijn met het voorgaande legt de recensent leden van de SDAP woorden in de mond, die als illustratie zijn bedoeld van de schandalige behandeling die Domela en de zijnen ondergaan. De SDAP beschouwt, zo heet het bijvoorbeeld, de opinies van de SDB als "*kindergeschreeuw*" en als het "*onvolwassen gebrul van anarchistische heethoofden*", terwijl 'SDAP-ers' daarnaast de SDB "*meesmuilend de oude beweging noemden*".

Van cruciaal belang is vanzelfsprekend welke de gevolgen zijn van het boven weergegeven gedachtegoed voor de beoordeling van mijn *Nieuwe Tijd*-studie. Het betekent in ieder geval dat blad en auteur op weinig sympathie mogen rekenen en voortdurend tegen de anarchistische meetlat worden gehouden. We zien dit bijvoorbeeld waar de kwestie van de sociale basis van de SDAP en van de dominantie van intellectuelen en kunstenaars bij *De Nieuwe Tijd* aan de orde wordt gesteld. De wijze waarop dit gebeurt is gebaseerd op ideologisch-politieke uitgangspunten van de Hollandse anarchisten, die sinds jaar en dag de in vele varianten beleden these uitdragen dat de SDAP, anders dan de naam suggereert, in het geheel geen arbeiderspartij is. Het is integendeel een partij van 'burgers' die, door middel van een dictatoriale beheersing van het partijapparaat, de weinige arbeidersleden een burgerlijk-parlementaire denktrant opleggen. Ook bij Bert Altena treffen we deze opvatting aan zij het dat, althans aanvankelijk, van enige aarzeling sprake is.

Eerst stelt hij nog voorzichtig vast, dat "*de parlementaristische socialisten [...] voor een deel van burgerafkomst*" zijn. Kort erop echter valt hij 'de SDB-ers' bij, die de SDAP "*de Studenten-Dominees en AdvokatenPartij noemen*" en hij constateert dat het "*jaren (zou) duren vooraleer de partij arbeiders in groten getale trok*". Ofschoon de laatste constatering met grote stelligheid wordt gedaan, valt ze toch zonder moeite met bewijzen te ontcrachten. In mijn eigen dissertatie over de richtingen- en partijstrijd in de vroege SDAP heb ik de sociale samenstelling van de SDAP weten vast te stellen voor de periode tussen 1894 en 1909. Hieruit blijkt dat de arbeiders in deze periode 68 % van het ledenbestand vertegenwoordigen, de middenklassen 20 %, onderwijzers 8 % en intellectuelen en kunstenaars de resterende 4 %.⁽¹⁾ Anders dan Altena poneert, bestaat de overgrote meerderheid van de leden der SDAP in deze vroege periode dus wel degelijk uit arbeiders.

Sprekend over het maandblad *De Nieuwe Tijd* deelt de recensent mee dat dit als het orgaan van "*intellectueel marxistisch Nederland*" moet worden gezien. Het is "*de wetenschappelijke stem van het Hollandse marxisme*", het beoogt het "*marxisme als hoge wetenschap*" te beoefenen en wil "*de zuivere en revolutionaire lezing van Marx' werk*" bevorderen. Deze beklemtoning van het intellectueel-marxistische karakter van het blad, dient twee centrale doelen. Conform het anarchistische vooroordeel wordt er allereerst mee gesuggereerd dat er geen arbeider aan het blad te pas komt, terwijl daarnaast wordt geponeerd dat het maandblad uitsluitend plaats zou inruimen voor rechtzinnig-marxistische opi-

nies. Beide punten zijn evenwel aantoonbaar onjuist. Hoewel inderdaad marxistische intellectuelen een dominante invloed uitoefenen bij *De Nieuwe Tijd*, is iemand als redactiesecretaris Pieter Wiedijk van arbeidersafkomst, evenals talrijke 'gewone' auteurs, terwijl daarnaast diverse schrijvers als loonarbeider werkzaam zijn. Ik vermeld, vrij willekeurig, de diamantbewerkers Jos Loopuit en Samuel Pothuis, de naaister Sani Prijes, de typografen Hendrik Spiekman en A.P. van der Linden, of in latere jaren de winkelbediende Andries van Gool en de in proletarische beroepen grossierende Barend Luteraan.

Wat betreft het tweede punt, het karakter van de in *De Nieuwe Tijd* verschenen artikelen, frappeert dat, naast vanzelfsprekend de vele als marxistisch te typeren bijdragen, er een enorme vloed van artikelen verschijnt die ofwel expliciet gekant zijn tegen een (leerstellig) marxisme - zie onder meer de bijdragen van Willem Vliegen en Henri van Kol - of die in reformistische zin praktische kwesties aan de orde stellen. Inderdaad heeft de tolerante 'marxistische redactie' jarenlang ruimte geboden aan een vloed van reformistisch getinte analyses van en kritieken op de sociale verhoudingen in Nederland, maar ook in diverse andere landen. Deze bijdragen bevatten een schat aan empirische informatie, die tot de dag van vandaag van zeer grote waarde zijn voor onze kennis omtrent de sociale geschiedenis van vermelde landen.⁽²⁾

Tegen het einde van de bespreking klaagt Bert Altena zijn nood over de vele zaken die ik met betrekking tot de rol en plaats der intellectuelen niet zou hebben behandeld of beantwoord. Aan de hand van het stellen van veelbetekenende, vooral retorische, vragen poogt hij de lezer ervan te doordringen dat met de auteur van het besproken boek geen land te bezeilen valt, terwijl tevens de boodschap wordt uitgedragen dat aan de marxistische intellectuelen van het blad menig steekje los is. Zo heet het bijvoorbeeld, dat ik mij met betrekking tot voornoemde intellectuelen, de 'analytische vraag' niet heb gesteld aangaande het waarom van "*de vele gevallen van muggenzijferij, van zwelgen in eigen intellect, van zoeken van zekerheden door deze hard uit te roepen*". Het lijkt me duidelijk, dat deze vraag in wezen een geheel onbeargumenteerde en bovenal onjuiste beschuldiging inhoudt en precies om deze reden inderdaad niet in het hoofd van mij als auteur is opgekomen. Op soortgelijke wijze wordt middels de vraag "*in hoeverre [...] het blad een uiting van burger-socialisten [was] ?*", een 'feitelijkheid' geconstateerd die niet nader wordt onderbouwd en waarbij wordt geparafraseerd op de these dat *De Nieuwe Tijd* is geïsurpeerd door uit de bourgeoisie afkomstige en dus hoogst verdachte intellectuelen.

Wat betreft de zeer vele overige gelijksoortige (retorische) vragen, licht ik er één uit die op wel erg opvallende wijze de waarheid geweld aandoet. Dit betreft de vraag waarom ik geen aandacht heb besteed aan het feit dat de redacteuren na "*aanvankelijke onderdanigheid jegens Kautsky [...] hun eigen marxistische lied*" zijn gaan zingen. De in deze vraag vervatte mededeling is hoogst merkwaardig, omdat het de recensent niet kan zijn ontgaan, dat deze kwestie nu juist één van de allerbelangrijkste onderdelen van de studie uitmaakt. Op talrijke plaatsen in het boek wordt de dramatische breuk tussen Karl Kautsky (1854-1938) - de voornaamste uitlegger van een darwinistisch getint mar-

xisme - en de 'Hollanders' geanalyseerd, waarbij tientallen beschouwingen de revue passeren. Op deze plaats kan ik er natuurlijk niet uitgebreid op ingaan, maar het heeft zin enkele 'breukpunten' aan te stippen. Van groot belang bij de verwijdering tussen Kautsky en de 'Hollanders' is allereerst de heftige richtingen- en machtsstrijd in de SDAP tussen 1900 en 1909, die tot een radicaal-marxistische afsplitsing en de oprichting van een nieuwe partij - de Sociaal-Democratische Partij (SDP) - zal leiden. In het kader van deze partijstrijd formuleert de sterrenkundige en marxistisch theoreticus Anton Pannekoek een beroemd artikel - *Theorie en beginsel in de arbeidersbeweging* - waarin de verrechtende koers van de SDAP wordt toegeschreven aan het te sterk leunen van de partijtop op het parlement en aan de enorme belangen welke met de partijorganisatie gegeven zijn. Hiermee formuleert Pannekoek het raamwerk van een theoretische kritiek, die jaren later tevens wordt losgelaten op het Duitse socialisme. De oprichting van de SDP in maart 1909 door de afgesplitste marxisten is een volgende mijlpaal op weg naar een breuk, omdat Kautsky niets wil weten van deze kleine radicale partij. Een nog fundamenteeler breukpunt is gelegen in het vermaarde 'massastakingsdebat' tussen Kautsky en Pannekoek in de jaren 1911 tot 1912. De heftige polemiek woedt in *Die Neue Zeit*, theoretisch orgaan van de Duitse sociaal-democratie, en is gecentreerd op de kwestie welke tactiek de sociaal-democratie zal moeten volgen. Waar Kautsky blijft zweren bij een centrale positie van de partijorganisatie, het electorale mechanisme en de parlementaire strijd, opteert Pannekoek - aansluitend bij zijn artikel uit 1906 - voor het verheven van de klassenstrijd buiten het parlement en de verburgerlijkte vakbonden om, waarbij het wapen van de (politieke) massastaking centraal zal moeten staan. De polemiek die ik in mijn studie uitgebreid weergeef, houdt een definitieve politiek-ideologische verwijdering in en nadien ook een persoonlijke breuk tussen Kautsky en de Hollanders, wanneer de Duitse sociaal-democratie in 1914 de imperialistische oorlog zal gaan steunen en in 1917 niets wil weten van de bolsjewistische revolutie door Lenin en de zijnen.⁽³⁾ Ten slotte kan gewezen worden op een factor die Bert Altena zelf aandraagt, zonder echter te beseffen er zijn eigen stelling mee te ondergraven. Ik doel op het omhelzen door diverse Hollandse marxisten van de filosofie van Joseph Dietzgen (1828-1888) die een erudiete analyse presenteert van de werking van de geest binnen een dialectisch-materialistisch raamwerk. In mijn boek analyseer ik niet alleen deze filosofie uitgebreid, maar toon tevens aan dat iemand als Karl Kautsky er niets van wil weten, wat bijdraagt tot zijn breuk met de Hollanders.⁽⁴⁾ Concluderend kan worden vastgesteld dat, afwijkend van de bewering van Bert Altena, ik in mijn studie wel degelijk uitgebreid aandacht wijd aan de dramatische scheiding tussen Kautsky en de Hollandse marxisten.

In mijn boek zie ik zeer bewust af van het partij kiezen voor welke factie, partij of groepering dan ook en ik heb, integendeel, zo objectief mogelijk willen registreren welke (veranderende) opvattingen de diverse stromingen en individuen binnen de toenmalige sociaal-democratie huldigden en welke politieke positie ze hebben inge-

nomen. Altena evenwel beweert, dat ik "het standpunt van de marxistische auteurs doorgaans" tot het mijne maak en meent dit te kunnen bewijzen met de stelling, dat ik "alle Socialistenbonders⁽⁵⁾ anarchisten (noem), uitsluitend omdat ze in SDAP-kring daarvoor uitgescheiden werden". Nu vergt de term 'doorgaans' een ietwat ruimere bewijzvoering dan de enkele, en zeker niet doorslaggevende, casus die de recensent hier presenteert. Belangrijker nog is het gegeven dat de term 'anarchisten' in mijn studie is gereserveerd voor die onverzoenlijke leden van de Socialistenbond, welke inderdaad niets willen weten van de parlementaire tactiek en die in 1897 voor het overgrote deel onder leiding van Domela uit de Bond treden om de groep van 'Vrije Socialisten' te vormen. Ten bewijze twee citaten uit het boek: "Tegenover de anarchisten, die in de Socialistenbond en de hiervan in 1897 afgesplitste 'Vrije Socialisten' van Domela Nieuwenhuis verenigd zijn, neemt *De Nieuwe Tijd* een uiterst afwijzende houding aan." En vervolgens: "Hoewel Harttorff [voormalig lid van de SDB; H.B.] de vroegere strijd van de SDB voor arbeidsduurverkorting prijst, valt hij uit naar zijn anarchistische vleugel, die van een wettelijke regeling van de arbeidstijd niets wilde weten."⁽⁶⁾

Terecht merkt Bert Altena op, dat de Nederlandse marxisten zich, vanwege "hun kunstenaarsachtergrond", veel hebben beziggehouden met kunstbeoefening en kunsttheorie en hij spreekt van "geheel eigen perspectieven in het marxisme". Verderop stelt hij vervolgens, dat mijn behandeling van het thema kunst en literatuur "het meest teleurstellend" is van het gehele boek. Om deze stelling te bewijzen neemt de recensent zijn toevlucht tot enerzijds misleidende argumenten en anderzijds tot het bewust weglaten van fundamentele informatie. Het eerste punt komt naar voren in de bewering dat bij de behandeling van kunst en literatuur "soms fracties van gedichten achter elkaar" worden gepositioneerd, "verbonden door een regeltje". Nu snapt een kind dat het alleen al qua ruimte onmogelijk is de kolossale hoeveelheid gedichten integraal weer te geven. Men zal dus moeten selecteren, waarbij het aan de recensent is te bewijzen dat zulks de toets der kritiek niet kan doorstaan. Altena echter laat dit na en verzuimt tevens te vermelden dat de allermeeeste gedichten voor zich spreken, waardoor een (uitgebreide) toelichtende tekst onnodig is. Ook onthoudt hij de lezer de informatie dat in het uitgebreide notenapparaat wordt verwezen naar literatuur die betrekking heeft op de geselecteerde gedichten en waarin tevens een nadere toelichting staat op inhoud en achtergronden ervan.

Wat betreft het tweede punt, het bewust weglaten van informatie, moet gewezen worden op de uitgebreide literatuur- en kunsttheoretische verhandelingen die in mijn boek aan de orde worden gesteld en die van veel groter belang zijn dan de weergave der gedichten. Deze analyses, door in het bijzonder Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst, behoren tot de boeiendste en meest originele bijdragen van de Hollanders aan marxistische theorievorming en ze beslaan een aanzienlijke ruimte van het boek. Bert Altena had zijn lezers deze informatie, die voor een goed begrip van het besproken boek onontbeerlijk is, niet mogen onthouden.

Van centraal belang is uiteraard de wijze waarop de enorme hoeveelheid informatie uit maandblad, begeleidende literatuur en archieven in mijn studie is verwerkt. Dit betreft dus de kwestie van de indeling van de stof en de erbij toegepaste criteria. Ook hier treffen we weer kritieken aan die gebaseerd zijn op ondeugdelijke argumenten, terwijl wederom fundamentele informatie verzwegen wordt. Hoewel Bert Altena eenmalig spreekt van het overzichtelijk "proberen te maken van [de stof] door bepaalde themagebieden af te bakenen", heerst er naderhand doodse stilte over de betekenis hiervan. Er wordt uitsluitend gesproken van het onderverdelen van de stof in vijf periodes en er wordt, in negatieve zin, stilgestaan bij de inleidingen bij deze episodes. De recensent bestempelt deze denigrerende als "schetsjes", gebaseerd op "tamelijke oude literatuur", die voor de inhoud van *De Nieuwe Tijd* weinig te betekenen hebben. Hoewel ik in de verantwoording bij mijn boek aangeef dat deze inleidingen uitsluitend zijn bedoeld om "de plaats te duiden die het blad in een bepaalde periode inneemt" ⁽⁷⁾, stelt Altena er de eis aan van hoog-wetenschappelijke exercities, met als kennelijke opzet er de aanval op in te kunnen zetten. Feit is echter dat de door hem geprefereerde literatuur niets relevant zou hebben toegevoegd, omdat ze niet is toegesneden op de in het boek behandelde materie.

Hij merkt voorts op dat de inleidingen vooral bedoeld lijken "om de reformistische koers van de SDAP te verklaren". In werkelijkheid echter beogen ze alle aspecten met betrekking tot de evolutie van het blad te duiden. Zie bijvoorbeeld de inleiding bij het derde deel (1910-1913), waar gezegd wordt dat *De Nieuwe Tijd* "zich in deze periode geleidelijk [verwijdert] van het kautskyanisme". Tevens wordt door mij gewezen op de steeds kritischer houding van het blad tegenover het aan de SDAP gelieerde Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen en er wordt ingegaan op de door de SDAP gelanceerde massale kiesrecht-demonstraties van september 1911 en 1912, die een slag betekenen voor de kleine SDP waarmee het blad zich steeds sterker solidariseert. In de inleiding bij het vierde deel (1914-1918) komen weer andere thema's aan bod, waarbij vooral de internationale versterking van het links-marxisme, de agitatie tegen de wereldoorlog, de positie van SDAP en SDP en vele andere zaken besproken worden. In elk van de inleidingen wordt bovendien aangegeven welke de consequenties zijn van de aangegeven socio-economische en politiek-culturele factoren voor *De Nieuwe Tijd*.

Altena poneert ten slotte het verband niet te zien tussen het aanvankelijke, in enkele inleidingen aangegeven, electorale lonken van de SDAP naar kleine boeren en pachters enerzijds en de indrukwekkende artikelenserie van redactiesecretaris Pieter Wiedijk over de meerwaardetheorie anderzijds. De opmerking toont vooral aan dat de recensent mijn boek niet al te zorgvuldig kan hebben bestudeerd. Mede als reactie op het electorale manoeuvreren van de SDAP, analyseert Wiedijk in zijn *Den Boer op!* (1897/1898) de historische ontwikkeling van de landbouw in relatie tot het zich verbreedende kapitalisme en stuit daarbij op het befaamde marxistische probleem van de 'Gleichung': het niet samenvallen van arbeidswaarden en productieprijzen. In zijn *De minderwaardigheid der meerwaardetheorie* (1905/1907) werkt Wiedijk de aanzet uit 1897/1898 vervolgens op briljante wijze uit. ⁽⁸⁾

Sprekend over de hoofdteksten van het boek probeert Altena duidelijk te maken dat van mijn studie dan ook helemaal niets deugt. De artikelen worden, zo verluidt het, "kort achter elkaar" behandeld, iets wat "de analyse van het blad als fenomeen (?) [schaadt]"; de analyse is "bij zo'n dik boek dan ook te dun"; er wordt "geen enkele analytische vraag gesteld"; de opsomming van de artikelen verwordt "tot een potpourri van korte beschrijvingen" enz. enz. De remedie is simpel: "Je moet het blad in zijn context bezien", om te kunnen bepalen "waar de redactie adequaat optrad, waar ze helemaal niet optrad, welke ontwikkelingen ze miste" enz. enz. Op deze kritiek kan nauwelijks adequaat worden gereageerd omdat het louter beweringen betreft die door geen enkel argument worden gestaafd. Van aanzienlijk meer belang nog is het gegeven dat het voornaamste ordeningsprincipe van mijn studie geheel verzwegen wordt.

Bert Altena doet het voorkomen of de vele artikelen en studies uit het maandblad domweg achter elkaar zijn geplaatst, waarbij van ordening, analyse of interpretatie geen sprake zou zijn. Niets echter is minder waar: in de inleiding bij mijn studie wordt op uitgebreide wijze verantwoording afgelegd van de in het boek gevolgde methodiek. Naast de al weergegeven periodisering en de erbij gevoegde inleidingen, betreft dit toch voornamelijk het aangeven van achtergronden en kenmerken van een zestal centrale thema's, met behulp waarvan de ontstellende hoeveelheid stof uit *De Nieuwe Tijd* voor elke periode afzonderlijk is ingedeeld. Ik doel hier op de thema's van respectievelijk het marxisme; kenmerken van de Nederlandse samenleving; de internationale sociaal-democratie; sociale toestanden en verhoudingen; literatuur en kunst en ten slotte huwelijk, gezin en seksualiteit. Elk van deze thema's is weer onderverdeeld in subthema's welke bovendien, afhankelijk van de behandelde periode, een variërende inhoud kennen. Daarnaast zijn, waar nodig, aanvullende (sub)thema's gebruikt, zoals die betreffende homoseksualiteit, het jodendom, de jeugdbeweging of de eugenetica. Het is deze, door de recensent verzwegen, aanpak die het niet alleen mogelijk maakt de stof op een inzichtelijke manier in te delen, maar die tevens de in de tijd verschuivende opvattingen in het blad weet te signaleren. Dat dit doel slechts bereikt kan worden door het analytische moment een prominente plaats te verlenen en de relevante literatuur kritisch te evalueren, ligt voor de hand. Het is deze aanpak die het bij uitstek mogelijk maakt uit de vloed van artikelen die onder een bepaalde thema vallen, een selectie te maken, ze op een verantwoorde wijze te ordenen en nader te expliciteren.⁽⁹⁾

Bert Altena sluit zijn bespreking af met de, op het eerste gezicht, buitengewoon merkwaardige opmerking zó weinig bevredigd te zijn door mijn boek, dat hij de "voorbeeldige biografie van Pieter Wiedijk" van de hand van Frits de Jong "nog maar eens [heeft] herlezen". Nu is het opvallend dat vermelde biografie slechts een deel van de totale periode dat *De Nieuwe Tijd* heeft bestaan bestrijkt, en dus een aanzienlijke temporele inperking kent. Ook is het allerminst de opzet van vermelde biografie geschiedenis en kenmerken van het maandblad integraal te vatten. Ten slotte is van belang dat in mijn boek naar weinig

studies zo frequent verwezen wordt - anders dan Altena stelt, óók in de inleiding - als naar de prachtige biografie van De Jong, aan wiens inzichten volledig recht is gedaan. Waarom, zo vraagt men zich af, dan toch die verwijzing naar een boek dat, hoe voortreffelijk ook, veel minder inzicht verschaft in het maandblad dan mijn eigen studie. Om dit te kunnen doorgronden, moet men weten dat de in 1989 overleden, en door mij diep betreurde, Frits de Jong de begeleider is geweest van mijn dissertatieonderzoek. Bert Altena, die hiervan op de hoogte is, heeft met zijn merkwaardig eindsalut gepoogd mij en mijn boek op de meest pijnlijke wijze te treffen. Hoogstwaarschijnlijk hebben de vele aanvaringen die wij als directe collega's aan de Erasmus Universiteit gehad hebben, de recensent verleid tot een oordeel, dat in zowel wetenschappelijk als ethisch opzicht volstrekt onder de maat is en een blamage betekent voor diens status als gewetensvolle wetenschapper.

- (1) H. BUITING, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland*, Amsterdam, 1989, p. 797.
- (2) Zie voor een cijfermatige benadering van het aantal 'reformistische' auteurs en van het totale aantal door hen geschreven pagina's: H. BUITING, *De Nieuwe Tijd. Sociaaldemocratisch Maandschrift 1896-1921. Spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland*, Amsterdam, 2003, p. 36, 671-672.
- (3) Zie voor deze punten onder meer: H. BUITING, *De Nieuwe Tijd [...]*, p. 381-387, 394-400, 465-540.
- (4) Zie over de filosofie van Dietzgen en de afwijzende opstelling van Kautsky vooral: H. BUITING, *De Nieuwe Tijd [...]*, p. 165-172.
- (5) De SDB wordt in 1894 verboden omdat de Bond alle middelen, ook gewelddadige, zegt te willen toepassen ten behoeve van het bewerkstelligen van het socialisme. Hij wordt heropgericht onder de naam Socialistenbond (SB).
- (6) H. BUITING, *De Nieuwe Tijd [...]*, p. 92, 233. De verwijzing naar Johan Harttorff heeft betrekking op de gehele periode dat de SDB/SB heeft bestaan.
- (7) H. BUITING, *De Nieuwe Tijd [...]*, p. XIV.
- (8) H. BUITING, *De Nieuwe Tijd [...]*, p. 77-78, 206-212. De artikelenreeks betreft een reactie op de aanval die de linkse liberaal M.W.F. Treub in een volumineuze studie op vrijwel alle aspecten van het marxisme leverde. Zie: *Het wijsgeerig-economisch stelsel van Karl Marx. Eene kritische studie* (Amsterdam/Haarlem, 1902/1903, 2 delen). De redactie van *De Nieuwe Tijd* stelt haar meest eminente theoretici, waaronder dus Wiedijk zelf, in slagorde op om het marxisme te verdedigen. Zie hiervoor: H. BUITING, *De Nieuwe Tijd [...]*, p. 171-190, 206-222. Het dispuut maakt deel uit van de voortdurend terugkerende aandacht, die het blad besteedt aan het (linkse) liberalisme. Ook wat deze kwestie betreft beweert Altena, tegen de feiten in en zonder nadere argumentatie, dat ik er geen aandacht aan zou hebben besteed.
- (9) In het prestigieuze vakhistorische tijdschrift *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* merkt Bob Reinalda, eminent kenner van de Nederlandse sociaal-democratie en vakbeweging op, dat mijn studie, gezien de reusachtige omvang van het materiaal, zeker niet te volumineus is. Voorts zegt hij, dat de keuze voor de thema's 'een goede is geweest' en aangeeft 'waar de kracht van het boek ligt. Wie wil weten hoe in socialistische kring begin 20e eeuw over bepaalde onderwerpen werd gedacht, vindt hier de opvattingen en onderlinge debatten (met nog steeds de nodige details)'. B. REINALDA, *BMGN*, deel 119, afl. 3, 2004, p. 440.